

Kyrka, väckelserörelse och HLBTQ-identitet

Två berättelser

INLEDNING

Frågor anknutna till homosexualitet och de samkönade parens ställning har under de senaste åren haft en kontinuerlig synlighet och varit föremål för debatt i kyrkliga¹ sammanhang. Kyrkan har genomfört omfattande utredningar angående dessa frågor, och under de senaste åren har samkönade äktenskap legat i fokus för debatten.² I kyrkans senaste offentliga ställningstaganden karakteriseras äktenskapet som en heterosexuell institution samtidigt som homosexuella och samkönade par välkomnas som fullvärdiga kyrkomedlemmar. Också självkritik har förekommit: kyrkan har erkänt tidigare snedsteg i mötet med HLBTQ-människorna.³

Denna artikel kan ses som ett inlägg i denna diskussion. Jag lyfter fram och analyserar hur HLBTQ-människor⁴ med olika slags band till väckelserörelsen de väckta⁵ har beskrivit sin relation till kyrkan. Två synliga yttringar tas fram: den allmänna kyrkokritiken och reflektioner om kyrkomedlemskapet. Dessa frågor berör även erfarenheter av väckelserörelsen i förhållande till kyrkan. Med hjälp av dessa diskussioner förankrar jag artikeln i den nuvarande finländska lutherdomen.

Artikeln grundar sig på ett självbiografiskt brevmaterial som jag samlade in under år 2018 som en

del av mitt postdoktorala forskningsprojekt.⁶ Materialet består av två erfarenhetsbrev.⁷ Brevmaterialet

- 1 I artikeln använder jag ordet ”kyrka” i dess olika former för att peka på Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland om inte annat (hänvisningar till internationell forskning) anges.
- 2 Om den nyaste kyrkliga diskussionen och det kyrkliga beslutsfattandet, se bl.a. Haikala 2018; Kallatsa & Kiiski [2019], 12–22. En bra presentation av det argumentativa läget, se Vikström 2017, 86–116, 210–219.
- 3 Se bl.a. Piispainkokous 2016, 1–2, 7–8.
- 4 I artikeln använder jag flera olika begrepp. Vid sidan om homosexualitet använder jag även förkortningen HLBTQ och termen icke-heterosexuell. Mina informanter är en lesbisk kvinna och en till en kvinna född person med en stark transidentitet. Därför har jag velat undvika användningen av personpronomenet hon i texten.
- 5 De väckta är en översättning av den finska benämningen heränneet (herännäisyys) – även termen körttiläisyys används vitt i finskan.
- 6 Jag samlade in brevmaterialet med hjälp av en skriftlig skrivkallelse (Kejonen 2018) som jag skickade till de väcktas internetforum Körttilfoorumi. Jag kontaktade även de väcktas verksamhetsledare som spred kallelsen vidare via rörelsens internetsidor.
- 7 Jag har slagit vakt om respondenternas anonymitet med hjälp av pseudonymer och även annars sett till att deras identitet inte kan avslöjas. I skrivkallelsen redogjorde jag för mina principer gällande den konfidentiella behandlingen av materialet. Citaten ur brevmaterialet har jag för denna artikel översatt från finska till svenska (med den ursprungliga formuleringen i fotnoten).

var ändå omfattande och enligt min bedömning tillräckligt för att analyseras i artikelform. Artikelns grepp är kvalitativt, och därigenom ligger tyngdpunkten på den språkliga analysen av berättelserna i stället för samlandet av ett stort material. I artikeln presenteras ingen universellt verifierbar sanning angående tematiken, utan den erbjuder en fallberättelse med två röster.⁸ Att homosexuellas egna erfarenheter förblivit osynliga har varit ett typiskt drag i den finländska kyrkliga processen.⁹ Även gällande väckelserörelser ser jag att officiella ställningstaganden har varit dominerande i diskussionen. Därför utgör personliga erfarenheter gjorda av väckelserörelsemedlemmar med HLBQTQ-identitet ett aktuellt men samtidigt i den kyrkliga diskussionen ofta förbisett inslag.

Finlands kyrka präglas starkt av dess väckelserörelser som utgör synliga religiösa helheter.¹⁰ De väckta härstammar från 1700- och 1800-talets väckelse och rörelsen har fortfarande en synlig plats som en kyrklig väckelserörelse. Rörelsens trosuppfattning präglas av en viss försiktighet och ödmjukhet – tron är en gåva av Gud och samtidigt en högst personlig angelägenhet.¹¹ Enligt Voitto Huotari och Hanna Salomäki har rörelsen rört sig bort från den gamla pietismen.¹² Dagens de väckta kan ses som en religionsform som inte förutsätter en bestämd moral av sina anhängare. En sådan attityd syns även i sexualetiken. Anhängarnas åsikter om homosexualitet är för det mesta synnerligen positiva.¹³

TIDIGARE FORSKNING OCH ARTIKELNS TEORETISK-METODISKA KONTEXT

Artikeln kan ses som en del av den finländska väckelserörelseforskningens kontinuum.¹⁴ Särskilt gammallaestadianismen har varit föremål för akademisk forskning i olika discipliner och med olika frågeställningar, inklusive hänsyn till diverse köns- och sexualitetsperspektiv.¹⁵ De väckta har i lägre grad studerats akademiskt, det som finns har mestadels (kyrko)historiska och olika personhistoriska grepp. Särskilt Hanna Salomäki har intresserat sig för olika väckelserörelser (också med sexualetiska frågeställningar i fokus).¹⁶ Min egen tidigare forskning har dels berört gammallaestadianismen, dels de väcktas ställningstaganden till homosexualitet.¹⁷

I denna artikel närmar jag mig även det kyrkosociologiska fältet, särskilt frågan om kyrkmedlemskap. Frågan har under de senaste åren blivit aktuell och omdiskuterad på grund av att flera väljer att lämna kyrkan och att medborgarnas kyrklighet avtar.¹⁸ Frågor om homosexualitet bidrar till att människor träder ut ur kyrkan¹⁹ och anses skapa en negativ bild av kyrkan.²⁰ I denna artikel bidrar jag till denna diskussion genom att analysera förhållandet till kyrkan och eventuella tankar om kyrkoutträde hos mina informanter. Det kyrkosociologiska perspektivet kompletteras med forskningsresultat om HLBQTQ-individernas förhållande till religion och religiösa samfund. Denna typ av forskning har medvind internationellt,²¹ och även i Finland har vissa studier av det slaget sett dagens ljus.²²

Jag gör vidare bruk av ett queerteologiskt angreppssätt. Bland annat Nina Järviö²³, Teemu Ratinen²⁴ och Petri Merenlahti²⁵ har tidigare bedrivit queerteologisk forskning i Finland. I queerteologin, som kan ses som en vidareutveckling av queerteorin, har kartläggning av makt och dess olika manifestationer som sätt att definiera en sexuell normativitet varit i fokus. Föreställningar om och värderingar kring sexualitet ses som kontextuella,²⁶ och ett queert grepp innebär en analytisk normkritik som en kritik av de rådande heteronormativa teologiska paradigmen. Queerteologin har i mångt och mycket berört erfarenhetsnivån.²⁷

Materialet, temat, artikelns teoretiska utgångspunkter samt strävan efter att lyfta fram ofta perifera erfarenheter i den kyrkliga diskussionen innebär att artikeln kan kopplas samman med ”den homosexuella befrielsesteologin”. I denna teologi uppmärksammas icke-heterosexuellas marginalisering och position i religiösa organisationer.²⁸ Artikeln kan därför anses ha en viss emancipatorisk prägel. Det tar sig uttryck i form av maktanalys. Hur och på vilka, även icke-direkta sätt kommer makten till uttryck? Hur kan man lyfta fram maktperspektiv på angelägenheter som berör HLBQTQ-identiteter i kyrkliga sammanhang? En sådan analys kan bland annat byggas på Foucaults uppfattningar om den normerande makten som kan komma till uttryck i förhållande till det sexuella.²⁹ Ett annat queert inslag i analysen är frågan om minnet. Skribenternas erfa-

renheter betraktas som ett exempel på ett queert sätt att komma ihåg och beskriva den personliga relationen till kyrkan och bedöma kyrkans handlande.

Artikeln metod utgörs av funktionell idéanalys, med hjälp av vilken brevmaterialet analyseras och systematiseras.³⁰ Min läsning kan även anses innehålla inslag av en queerläsning. Ett sådant närmandesätt kan ses som relevant särskilt när man vill lyfta fram personliga beskrivningar av heteronormativa, normerande och maktrelaterade drag i kyrkan.³¹

KYRKOKRITIKEN I BREVEN

Ett typiskt och ständigt förekommande drag i materialet är den utbredda kyrkokritiken. Ett föremål för kritiken är språkbruket i kyrkan:

När jag lyssnar på de kyrkliga festtalen är jag redan färdigt irriterad: man håller sig till tillräckligt högtravande satser och abstrakta tankemönster, så att man inte behöver ta ställning till den enskilda människans smärtor. Denna kyrka är medeltalens och genomsnittsmänniskornas kyrka. (Pseudonym ”Eva”, övers. från finska EK).³²

Språkbruket och ”tillräckligt högtravande satser” kan tolkas som ett abstrakt tal som enligt skribenten kan förhindra mötet med den enskilda individen. Konstaterandet ovan är värt att beaktas även som en vass kritik mot kyrkans vilja att betraktas som inkluderande. Kan till exempel det allmänna och med positiva betydelser laddade talet om den breda folkkyrkan som omsluter alla³³ ha negativa och eventuellt osynliga strukturella bieffekter? Kan ett paradoxalt resultat vara att det ”vanliga” härskar som norm och att vissa människor och identiteter marginaliseras och osynliggörs?

”Eva”, som arbetar inom kyrkan, har kommit fram till negativa slutsatser om makten i kyrkan som manifesteras i språkbruket:

I kärlekens namn krävs i kyrkan ett sådant här förlåtande, ett tålmod, en barmhärtighet, som blir destruktiv för den som har diskriminerats och behandlats fel. I kärlekens namn används ännu idag makt och man strävar efter att sätta människor på plats. (Pseudonym ”Eva”, övers. från finska EK).³⁴

- 8 Om materialen i kvalitativ forskning, se bl.a. Tuomi & Sarajärvi 2018, 98.
- 9 Se bl.a. Hallamaa 2007, 120–121, 123–124; Hellqvist & Vähäkangas 2016, 141.
- 10 Salomäki 2010, 17, 19.
- 11 Ketola 2008, 66–68.
- 12 Huotari 1981, 27; Salomäki 2010, 44.
- 13 Salomäki 2010, 338, 365.
- 14 Om den finländska väckelserörelseforskningens tidigare tradition, se Huotari 1981, 9; Salomäki 2010, 30–34.
- 15 Nyare forskning om gammallaestadianism, sexualitet och kön, se bl.a. Rantala 2018; Hintsala 2017; Linjakumpu 2017; Wallenius-Korkalo & Valkonen 2016; Hintsala & Kejonen 2016; Kejonen & Ratinen 2016; Hurtig 2015; Kupari & Tuomaala 2015; Kejonen 2014.
- 16 Se bl.a. Salomäki 2010; 2014; 2017; 2018.
- 17 Kejonen 2014; 2016; Hintsala & Kejonen 2016; Kejonen & Ratinen 2016.
- 18 Se bl.a. Niemelä 2006; Salomäki 2013, 3–7; Sohlberg & Ketola 2017, 28–37.
- 19 Sohlberg & Ketola 2017, 38; Kejonen 2016, 282.
- 20 Ketola et al. 2017, 255.
- 21 O’Brien 2014, xii–xiii.
- 22 Nyare forskning, se bl.a. Hintsala 2017; Hintsala & Kejonen 2016; Kejonen & Ratinen 2016; Hellqvist & Vähäkangas 2016; Hovi & Illman & Ingman 2015; Ingman 2014; Ratinen 2014b, 170–175; 232–236.
- 23 Järviö 2012; 2013; 2017.
- 24 Ratinen 2014a; 2014b; 2016.
- 25 Merenlahti 2015.
- 26 Ratinen 2014a, 334; Hekanaho 2010, 150–151.
- 27 Loughlin 2007, 9–10. Heteronormativitet kan definieras som ”a cultural ideology and a set of institutional practices that systematically – often implicitly – legitimise and establish heterosexuality as the norm for not only sexual, but social relations.” Yip & Page 2013, 7.
- 28 Gärdfeldt 2005, 24–26.
- 29 Se bl.a. Alhanen 2007, 121–122; Pulkkinen 1998, 103–111. Bedömnings om kyrkans homosexualitetsdiskussion kan enligt Ratinen (2014a, 334) ofta ske utifrån maktbegreppet och de kan präglas av uppfattningar om kyrkans konservativa och heteronormativa väsen. I artikeln hänvisar jag till HLBQTQ-människors egna erfarenheter i syftet att ge perspektiv på dessa angelägenheter.
- 30 Grenholm 2006, 214.
- 31 Om queerläsningen, se t.ex. Karkulehto 2007, 88; Kekki 2003, 61–69.
- 32 Originaltexten på finska: ”Kuuntelen kirkollisia juhlapuheita valmiiksi ärtyneenä: kun pysytään tarpeeksi korkealentoisissa lauseissa ja abstrakteissa ajatuskuvioissa, ei tarvitse ottaa kantaa yksittäisen ihmisen kipujen kohdalla. Tämä kirkko on keskiarvojen ja keskivertojen kirkko.”
- 33 Se bl.a. Piispainkokous 2016, 2.
- 34 Originaltexten på finska: ”Rakkautta vaaditaan sellaista anteeksiantamista, sietämistä, lempeyttä, joka kääntyy tuhoiseksi sille, jota on syrjitty ja kohdeltu väärin. Rakkautta vaaditaan tänäkin päivänä valtaa ja pyritään asettamaan ihmisiä paikoilleen.”

”Eva” tar även fram ”rädslans kultur” som råder i kyrkan:

De väckta representerar för mig en motvikt mot rädslans kultur, som dominerar i denna kyrka speciellt i förhållande till sexuella minoriteter. Man försöker kontrollera oss med hjälp av fromma formuleringar. (Pseudonym ”Eva”, övers. från finska EK).³⁵

Maktaspekten blir tydlig här. I sin queerteoretiska doktorsavhandling om Svenska kyrkans heteronormativitet fäster Susanne Lindström uppmärksamhet vid hur ”[s]pråkliga uttryck och tilltal har effekter på människor”.³⁶ Språket inte bara avspeglar, utan skapar också verkligheten.³⁷ Språket – och även bruk som uppfattas positiva inom kyrkan, såsom talet om kärleken – kan utgående från ”Evas” beskrivning problematiseras. ”Fromma formuleringar” används enligt denna beskrivning som ett restriktivt maktmedel mot icke-heterosexuella. Den starka heteronormativiteten i kyrkan kan enligt ”Eva” manifesteras som en ”rädslans kultur” gentemot HLBQTQ-människorna.

”Eva” har även erfarenheter av icke-heterosexuell själv censur och benägenhet att själva göra sig osynliga i kyrkan – ibland är det bara lättare att ”väja undan”:

”Alla får komma till högmässan, vi ställer ju inte frågor om köns- eller sexuell identitet?” Visst får alla komma, så länge de inte skiljer sig från mängden och orsakar obehag hos dem, vars värld skakas när olikheten kommer för nära. Till exempel ges fortfarande nattvardsassistenten möjligheten att avstå från att assistera om man i samma högmässa ber för ett samkönat par. Om detta inte är diskriminering, vad är då det? Det finns gott om exempel, ifall någon är villig att lyssna till dem. Nu sväljer de diskriminerade oftast sin skam och väjer undan, och undviker att begära någonting alls av den kyrka, som inte tar dem emot på samma sätt som heterosexuella. (Pseudonym ”Eva”, övers. från finska EK).³⁸

Djupa erfarenheter av orättvisa kan enligt ”Eva” finnas under ytan – men kan eller vill någon i kyrkan lyssna på denna verklighet? ”Evas” konstateranden visar på icke-heterosexuell osynlighet, marginalisering och utsatthet i kyrkliga sammanhang.

Ett klassiskt queert begrepp för själv censur och öppenhetens villkor och möjligheter i en heteronormativ miljö är garderoben.³⁹ ”Evas” anmärkningar om hur icke-heterosexuell erfarenheter och identitet förblir osynliga kan betraktas utifrån talet om garderoben: den dynamik där icke-heterosexualitet bidrar till en personlig skam som i vissa situationer måste ”sväljas”. Liknande livserfarenheter och dynamik har också kommit fram i den tidigare finländska forskningen.⁴⁰

Garderoben förknippas med makt. Upplevelsen av en kyrka som inte är villig eller beredd på att ”ta emot” sina icke-heterosexuella medlemmar kan bidra till garderobens fortbestånd. Formuleringen om att ”väja undan” avslöjar hur makten kan vara dold och indirekt. De som känner sig åsidosatta kan ibland välja att delta i spelet och vågar inte vara synliga på egna villkor. Maktanvändning kan med andra ord, som Foucault har visat, ha beröringspunkter med de utsattas samtycke.⁴¹

En ytterligare fråga som kommer fram i brevmaterialet är frågan om öppenheten på arbetsplatsen. ”Eva” ansåg sig vara öppen på sin arbetsplats i församlingen även om den egna identiteten var någonting som man ”inte predikade” om. Ibland kunde vissa kommentarer ändå sära djupt. Emellanåt uppstod behovet av att motsätta sig offentligt, men särskilt när de negativa yttrandena kom från en församlingsmedlem reagerade ”Eva” först efteråt i ensamhet. Yrkesrollen kunde förhindra häftiga reaktioner på arbetsplatsen, och den andliga referensramen kunde ha samma verkan:

Jag predikar inte om min sexuella läggning, men jag döljer den inte heller. Om jag ur en församlingsanställdas mun hör homofoba satser, så ingriper jag. På tjänstens vägnar försöker jag tåla sådant [när det kommer] ur en församlingsmedlems mun – särskilt om de är klädda i ett andligt talesätt – men efter en sådan incident kommer känslan ofta i efterskott, och jag gråter eller är rasande hemma. (Pseudonym ”Eva”, övers. från finska EK).⁴²

Även ”Minna” kritiserar kyrkan för bristen på emotagande och empati i förhållande till HLBQTQ-människor. Med tiden förvandlades den kyrkliga aktiviteten till avståndstagande och växande kyrkokritik:

I min ungdom deltog jag aktivt i församlingens verksamhet. – – [P]å den här evangelisk-lutherska församlingens webbsida diskuterades homosexualitet och till exempel studentprästens synpunkt var negativ, vilket hen tog fram på diskussionsspalten. Då bestämde jag mig för att inte längre delta i kyrkans studentverksamhet. Senare har jag varit väldigt besviken på den evangelisk-lutherska kyrkan i allmänhet. På dubbelmoralen i förhållande till pratet om nästankärleken, och de praktiska gärningarna som inte förverkligar den. En stor del av de personer som tillhör kyrkan handlar emot Jesu exempel och undervisning. (Pseudonym ”Minna”, övers. från finska EK).⁴³

Jesus som måttstock är ett ofta förekommande inslag i den kristna bedömningen av homosexualitet.⁴⁴ Även ”Minna” hänvisade till Jesus i syftet att erkänna icke-heterosexuella identiteter och för att ta avstånd från kyrkan.⁴⁵ Kyrkan visade sig för ”Minna” som en ojämlig institution som kunde kontrasteras mot den jämlikhet som finns i förhållande till Gud:

Fortfarande befinner vi oss väldigt långt ifrån tanken att varje människa är jämlik inför Gud. Inför kyrkan är det inte så. (Pseudonym ”Minna”, övers. från finska EK).⁴⁶

I en stor brittisk undersökning lyfte religiösa unga vuxna som tillhörde HLBTQ-folket fram en för sexuella minoriteter skadlig heteronormativitet i religiösa institutioner. Denna heteronormativitet kopplades ofta till negativa personliga erfarenheter av en osund maktanvändning i samlevnadsfrågor. Samtidigt ansåg bara ungefär en tredjedel av de unga vuxna som identifierade sig som kristna att deras religion var tillräckligt inkluderande när det gäller HLBTQ-anhängarnas erfarenheter.⁴⁷ Även i Finland har man lyft fram icke-heterosexuella församlingsmedlemmarnas negativa erfarenheter och påpekat att kyrkans välvilliga och inkluderande strävanden inte har kunnat kommuniceras på ett trovärdigt sätt.⁴⁸

”Evas” och ”Minnas” erfarenheter kan ses mot denna bakgrund. Deras erfarenheter och kritik står i en stark kontrast till kyrkans offentliga uttalanden, i vilka icke-heterosexuella och samkönade par inkluderas i församlinglivet även om kyrklig vigsel

uteblir.⁴⁹ Beskrivningarna pekar på skillnaden mellan denna goda vilja och olika negativa erfarenheter på gräsrotsnivån.

35 Originaltexten på finska: ”Herännäisyys edustaa minulle vastavoimaa pelon kulttuurille, joka tässä kirkossa valitsee etenkin suhteessa seksuaalivähemmistöihin. Meitä yritetään pitää kontrollissa hurskain sanakääntein.”

36 Lindström 2005, 87–88.

37 Lindström 2005, 87–88.

38 Originaltexten på finska: ”Kaikki saavat tulla messuun, ei meillä sukupuolista ja seksuaalista suuntautumista kysellä?” Saavat, kunhan eivät erotu joukosta ja aiheuta mielipahaa niissä, joitten maailma järkkyy erilaisuuden tullessa liian lähelle. Edelleen annetaan esimerkiksi ehtoollisavustajalle mahdollisuus jättää avustaminen väliin, jos samassa messussa rukoillaan samaa sukupuolta olevan parin puolesta. Jos tämä ei ole syrjintää, mikä on? Esimerkkejä löytyisi, kun niitä joku olisi kiinnostunut kuulemaan. Nyt syrjityt useimmiten nielevät häpeänsä ja väistävät, eivätkä ihan helpolla ole pyytämässä mitään kirkolta, joka ei heitä ota vastaan samalla tavalla kuin heteroita.”

39 Se bl.a. Ratinen 2014b, 234.

40 Ratinen 2014b, 232–236, 245; Kettunen 2011, 283–296.

41 Alhanen 2007, 127.

42 Originaltexten på finska: ”En saarnaa seksuaalista suuntautumistani, mutta en sitä peittelekään. Jos kuulen seurakunnan työntekijän suusta homofobisia lauseita, puutun asiaan. Viran puolesta yritän sietää niitä seurakuntalaisen suusta – etenkin jos ne on verhottu hengelliseen puheenparteen – mutta usein sellaisen tilanteen jälkeen tunne tulee jälkijunassa, ja itken tai raivoan kotona.”

43 Originaltexten på finska: ”Nuoruudessani osallistuin aktiivisesti seurakunnan toimintaan. – – [K]yseisen evankelisluterilaisen seurakunnan keskustelupalstalla keskusteltiin homoseksuaalisuudesta ja esimerkiksi opiskelijapastorin kanta asiaan oli kielteinen, minkä hän toi keskustelupalstalla esille. Tuolloin päätin, etten enää osallistu kirkon opiskelijatoimintaan. Myöhemmin olen ollut usein hyvin pettynyt evankelisluterilaiseen kirkkoon yleensä. Kaksinaamaisuuteen suhteessa puheeseen lähimmäisenrakkaudesta, ja käytännön tekoihin, jotka eivät sitä toteuta. Suuri osa kirkkoon kuuluvista henkilöistä toimii vastoin Jeesuksen esimerkkiä ja opetusta.”

44 Vikström 2017, 100; i de väcktas sammanhang Kejones 2014, 205–206.

45 Jmf. Lindström 2005, 136–137.

46 Originaltexten på finska: ”Edelleen olemme hyvin kaukana siitä ajatuksesta, että jokainen ihminen on tasa-arvoinen Jumalan edessä. Kirkon edessä näin ei ole.”

47 Yip & Page 2013, 29–30, 43. Närmare om undersökningen, Yip & Page 2013, 13–16.

48 Hellqvist & Vähäkangas 2016, 152.

49 Se bl.a. Piispainkokous 2016, 2, 7–8, 11.

FRÅGAN OM KYRKOMEDLEMSKAPET

Kyrkokritiken och olika negativa erfarenheter av kyrkan kunde leda till ifrågasättandet av kyrkemedlemskapet. Medlemskapet kunde motiveras med kyrkans kulturella och sociala uppgifter,⁵⁰ men även detta blev svårt på grund av egna och andra HLBQTQ-människors långvariga negativa upplevelser:

Varje år måste jag argumentera med mig själv om varför jag som en relativt höglönlönad människa fortsätter betala en ansevärd mängd kyrkoskatt till en institution som har lämnat oss minoriteter ensamma, utan hjälp och stöd, som diskriminerat och till och med föraktat oss och med sitt eget exempel bidragit till ett negativt förhållningssätt och en dålig behandling av oss. År efter år måste jag motivera att jag betalar kyrkoskatt för mig själv med att man stöder bevarande av kyrkokonst och arbete med barn, men det blir bara svårare och svårare. (Pseudonym ”Minna”, övers. från finska EK).⁵¹

Kyrkan kan också ses som en serviceproducent, och medlemskapet i förhållande till denna uppgift.⁵² ”Minna” lyfter fram frågan om kyrklig vigsel:

När jag inte heller får samma kyrkliga service av kyrkan som andra, som till exempel [möjligheten] att gifta mig, upplever jag att min skatt kunde minskas till hälften: som en principfast människa skulle jag vilja betala skatt bara för sådant som jag på riktigt också har rätt till. – – Visst, man mäter ingen människas tro vid altaret, men det känns fel att jag, som under hela mitt liv har tillhört kyrkan, som har en djup religiös övertygelse och som har fungerat aktivt för församlingen, ändå inte är berättigad till att gifta mig i en plats som skulle vara väldigt viktig för mig. Den platsen förtjänar till exempel dem som har blivit kyrkemedlemmar endast för kyrkobrölloppets skull eller till exempel dem som gifter sig snabbt, bara av impuls. (Pseudonym ”Minna”, övers. från finska EK).⁵³

Även i tidigare internationell forskning har det framkommit hur många homosexuella har upplevt olika kyrkornas ställningstaganden som orättvisa. Bland annat kan restriktioner i vigselfrågan ses som kränkande. Sådana erfarenheter har ibland kulminerat i ett utträde ur det egna kristna samfundet.

Det har dock kommit fram att detta utträde inte alltid innebär en förlust av tron.⁵⁴

För ”Minna” kulminerade den långa irritationen i den nya ärkebiskopens enskilda uttalande, vilket ledde till utträdesbeslutet. Enskilda händelser kan vara avgörande för den som en lång tid funderat över kyrkomedlemskapet.⁵⁵

För min egen del har jag äntligen bestämt mig för att träda ut ur kyrkan, eftersom den nya ärkebiskopens tal om att kyrkan inte kan vara en supermarket som behagar alla var ytterst diskriminerande och föraktfullt mot dem som tillhör minoriteter. (Pseudonym ”Minna”, övers. från finska EK).⁵⁶

Samtidigt berättar ”Minna” om sin tro som ändå är en del av livet:

Jag är en relativt liberal evangelisk-lutheran och historisk-kritisk bibeltolkare. – – Nåd är en väldigt viktig sak för mig och jag tänker mig att den inte nog kan betonas. (Pseudonym ”Minna”, övers. från finska EK).⁵⁷

Tron kan få en individuell utformning och även tanken på religiöst deltagande kan formas enligt personliga preferenser. Trots besvikelse och ett avståndstagande i förhållande till kyrkan kan längtan efter en välkomnande andlig gemenskap ändå finnas kvar.⁵⁸

Jag tänker ändå att man inte behöver kyrkan för en personlig tro. – – Jag har redan i många år ofta upplevt en längtan efter något slags andlig gemenskap. Jag vet inte hurdan en sådan gemenskap skulle vara eller vilken formen för min kontakt med en sådan gemenskap skulle vara. (Pseudonym ”Minna”, övers. från finska EK).⁵⁹

KYRKAN OCH VÄCKELSERÖRELSEN

Kyrkans upplevda förhållningssätt till homosexualitet och samkönade par kan anses ha skadat relationen till kyrkan hos mina informanter. En anmärkningsvärd faktor i sammanhanget är hur ”Eva” ansåg att den egna väckelserörelsen kunde fungera som ett alternativ för kyrkan:

De väckta utgör mitt hem i denna kyrka där man börjar ha det ganska besvärligt. Ju sämre jag trivs i kyrkan, desto viktigare blir de väckta för mig. (Pseudonym ”Eva”, övers. från finska EK).⁶⁰

”Eva” ger en bild av rörelsen som en form av ”en substitutkyrka” som kan erbjuda en angenäm plats. Att en väckelserörelse har en sådan funktion i individens liv är inte så förvånande – väckelserörelser har traditionellt varit gemenskaper i vilka tron får en mer intim utformning än inom kyrkan.⁶¹ Det anmärkningsvärda är det uttalade motsatsförhållandet och kritiken mot kyrkan. Dessa kan ses i förhållande till HLBTQ-identiteten och negativa erfarenheter av kyrkan, mot vilka den egna väckelserörelsen kan ställas. Grunden för ”Evas” solidaritet med de väckta var den upplevda skillnaden gentemot kyrkan snarare än rörelsens kyrkliga prägel. Det som gör detta värt att analysera närmare är självförståelsen bland de väckta som en på ett djupt sätt kyrklig väckelserörelse.⁶²

Rörelsens intima förhållande till kyrkan har även varit föremål för kritik. Hanna Salomäki frågar i sin väckelserörelseundersökning huruvida de väckta har blivit så identiska med kyrkan att rörelsens självständighet har försvagats. En annan anmärkning i sammanhanget har varit hur liberalism och åsiktspluralism präglar de väckta såtillvida att en helhetsideologi har varit svårt att urskilja. Rörelsen har också uppfattats röra sig bort från en form av en organiserad religion med tydliga konturer.⁶³ Ett sådant läge kan utifrån ett HLBTQ-perspektiv också ses som något positivt. Rörelsens öppna karaktär kan eventuellt tänkas ha en positiv funktion som en form av religiositet som upplevs som bred och tillåtande och som möjliggör ett individuellt deltagande. En sådan religiositet som inte uppfattas vara strukturerad eller normerande kan eventuellt vinna genklang hos icke-heterosexuella individer.⁶⁴

Även rörelsens interna, för sexuella minoriteter öppna opinionsklimat är säkerligen en viktig faktor i sammanhanget. Detta klimat kan säkerligen förklara även varför ”Eva” kritiserar kyrkan för att upprätthålla höga och för det verkliga livet alltför normerande etiska mönster gällande

- 50 Dessa motiv har av finländarna allmänt setts som viktiga för kyrkmedlemskapet. Se *Utmanad kyrka* 2013, 77.
- 51 Originaltexten på finska: ”Vuosi vuoden jälkeen joudun perustelevaan itselleni, miksi enää maksan suhteellisen hyvätuloisena ihmisenä melkoisen määrän kirkollisveroja instituutiolle, joka on jättänyt meidät vähemmistöt yksin, ilman apua ja tukea, syrjinyt ja jopa halveksinut meitä ja omalla esimerkillään edesauttanut kielteistä suhtautumista ja huonoa kohtelua. Vuosi vuoden jälkeen joudun perustelevaan kirkollisveron maksamista itselleni kirkkotaiteen säilyttämisen tukemisella ja lasten parissa tehtävällä työllä, mutta se on yhä vaikeampaa.”
- 52 Här borde man dock uppmärksamma hur kyrkans ”service” ofta berör människolivets djupa skeden, vilket kan sätta kraftiga spår i människans erfarenheter om kyrkan. Se Niemelä 2006, 228. Grace Davie har fäst uppmärksamhet vid hur religiös aktivitet i Europa mer och mer har blivit en spontan företeelse som religiösa samfund förutsätts att svara på. Bland annat vigsel kan ofta kopplas med en sådan religiös referensram. Se Davie 2007, 29–30.
- 53 Originaltexten på finska: ”Kun en myöskään saa kirkosta samoja palveluita kuin muut, kuten mennä naimisiin, koen että veroni voitaisiin myös leikata puoleen: Periaatteellisenä ihmisenä haluaisin maksaa vain niistä mahdollisuuksista, joihin minulla on oikeasti myös oikeus. – Toki kenenkään uskoa ei alttarilla mitata, mutta tuntuu väärältä, että ikäni kirkkoon kuuluneena, syvän uskonnollisen vakaumuksen omaavana ja aktiivisesti seurakunnan hyväksi toimineena en ole kuitenkaan oikeutettu menemään naimisiin paikassa, joka olisi minulle hyvin tärkeä. Sen paikan ansaitsevat paremmin esimerkiksi he, jotka ovat liittyneet kirkkoon ainoastaan kirkkohäiden takia, tai esimerkiksi he, jotka menevät pikaisesti naimisiin vain hetken mielihjohteesta.”
- 54 Yip 1998, 42, 44; 2000; Lindström 2005, 132; Gärdfeldt 2005, 128–129.
- 55 Niemelä 2006, 223.
- 56 Originaltexten på finska: ”Omalta osaltani olen päättänyt vihdoin erota kirkosta, sillä uuden arkkipiispan puheet siitä, ettei kirkko voi olla valintatalo joka miellyttää kaikkia, olivat äärimmäisen syrjiviä ja vähemmistöihin kuuluvia halveksuvia.”
- 57 Originaltexten på finska: ”Olen melko liberaali evankelisluterilainen ja historiallis-kriittinen Raamatun tulkitsija. – Armo on minulle hyvin tärkeä asia ja ajattelen, että sen korostaminen ei mene koskaan hukkaan.”
- 58 En liknande längtan har även uppmärksamats av Yip 2000, 139.
- 59 Originaltexten på finska: ”Ajattelen kuitenkin, että henkilökohtaiseen uskoon ei kirkkoa tarvita. – Jo vuosien ajan olen usein kokenut kaipaavani jonkinlaista hengellistä yhteisöä. En tiedä millainen tällainen yhteisö voisi olla tai mikä olisi se muoto, missä haluaisin olla tällaisen yhteisön kanssa tekemisissä.”
- 60 Originaltexten på finska: ”Herännäisyys on kotini tässä kirkossa, jossa alkaa olla aika tukalaa. Mitä vähemmän kirkossa viihdyn, sitä tärkeämmäksi herännäisyys tulee.”
- 61 Huotari 1981, 172.
- 62 Salomäki 2010, 380–381.
- 63 Salomäki 2010, 376–381.
- 64 Yip & Page 2013, 29; Yip 2000, 129.

samlevnad.⁶⁵ Även då kunde de väckta ses som ett bättre alternativ:

Där [bland de väckta] förstår man, för det mesta, livets realiteter och man drömmer inte om en mänsklighet som nog skulle vara vacker och väldoftande, men onåbar för de flesta. (Pseudonym ”Eva”, övers. från finska EK).⁶⁶

Dessa attityder kan även analyseras utifrån indelningen mellan den officiella kyrkan och lokalförsamlingen. I studien av de brittiska icke-heterosexuella kristnas erfarenheter kom det fram hur församlingen på gräsrotsnivån kunde ses i ett positivt ljus, medan den officiella ”kyrkan”, kyrkans övre nivå, fick annorlunda, mer negativa markörer.⁶⁷ Detta kan för sin del förklara det ovan beskrivna motsatsförhållandet. Väckelserörelsen kan även såtillvida ses som ett uttryck för den kristna tron som kan få positiva och inkluderande betydelser.

”Evas” perspektiv kan ge en mer nyanserad bild av antagandet om de väcktas starka identifikation med kyrkan och även gällande de väcktas väsen. Samtidigt avslöjas en komplex dynamik. Motsatsförhållandet mellan väckelserörelsen och kyrkan ger ett annat perspektiv om man tänker på att väckelserörelsen är en del av den kyrka som kritiserar:

För de enstaka människornas skull uthärdar jag tills vidare denna kyrka, och till stor del befinner sig dessa enstaka människor bland de väckta. (Pseudonym ”Eva”, övers. från finska EK).⁶⁸

Dessa reflektioner om väckelserörelsen som en substitutkyrka kan därför också ses i ett annat ljus. I ”Evas” berättelse markeras skillnaden mellan kyrkan och väckelserörelsen klart. Denna dynamik kan samtidigt vara mångtydig och ambivalent. I citatet ovan är det enskilda människor och väckelserörelsen som får positiva markörer. Kyrkoinstitutionen ”uthärdas” tack vare de väckta. Väckelserörelsen kan samtidigt ersätta och upprätthålla relationen till kyrkan – även om kyrkan beskrivs i negativa termer. Detta står i samklang med tidigare forskning, som lyfter fram hur upprätthållandet och förstärkandet av de enskilda människornas relation till kyrkan utgör en viktig funktion som väckelserörelserna har.⁶⁹

Att de enskilda människorna beskrivs positivt i citatet stämmer överens med tidigare internationella forskningsresultat, enligt vilka kristna HLBQT-människor ofta känner sig mindre välkomnade av officiella kyrkosamfund än de enskilda människorna inom dessa.⁷⁰

”Minna” är däremot kritisk mot både väckelserörelsen och kyrkan. Barndomsminnen från väckelserörelsen, som påverkade i familjen genom modern, vittnar om en religiositet med klara normer.

Däremot var min mor även under min barndomstid noggrann med många saker. Hon betraktade musikkonserter och dans som synd, vi hade ingen television hemma och vi gick inte till exempel på teater eller bio. En gång under lågstadiet tillät mamma mig att delta i skolans teaterutfärd, men efteråt var hon arg på mig för den. (Pseudonym ”Minna”, övers. från finska EK).⁷¹

”Minnas” minnen av barndomsreligionen vittnar om de väckta i en pietetistisk form. Sådana drag har präglat de väckta i det förflutna⁷² och enligt citatet ovan i vissa fall även senare.

ATT SE OCH KOMMA IHÅG PÅ ETT ANNAT SÄTT

Ett användbart begrepp i samband med ett självbiografiskt erfarenhetsmaterial är minnet. De självbiografiska skribenterna ser på sina erfarenheter retrospektivt.⁷³ Artikelns brevmaterial kan i den queerteoretiska andan betraktas som ett talande exempel på ett ”motminne”, med hjälp av vilket kyrkan och de härskande narrativen inom den (bland annat uppfattningen om kyrkan som omsluter alla och välkomnar även icke-heterosexuella) kan omvärderas genom att använda annorlunda, queera glasögon.⁷⁴ Negativa upplevelser utgör kritiska anmärkningar som berör kyrkan som institution och olika, delvis individuella handlingssätt inom den. Vid sidan om minnesperspektivet skapar breven också en i nutiden fokuserad ”motdiskurs” som kan ha funktionen av ett kritiskt korrektiv till kyrkans nuvarande självbild.⁷⁵ Brevmaterialet erbjuder annorlunda, personliga och queera perspektiv på kyrkan, i vilken allt fler anställda vill möta homosexuella och samkönade par med en inkluderande praxis,⁷⁶

men vars beslutsfattande om samkönade vigslar har visat sig vara komplicerat. Liknande kritiska tankar kan eventuellt också tillämpas på väckelserörelsen. ”Minnas” berättelse bidrar förutom kyrkokritik också med att problematisera det dominerande narrativet om de väckta som en pluralistisk rörelse med vida gränser.

En fråga som eventuellt uppstår är huruvida dessa kyrkokritiska berättelser kan ses som representativa. Det var anmärkningsvärt hur mer positiva eller nyanserade erfarenheter av kyrkan lyste med sin frånvaro i brevmaterialet. Det är bra att minnas att självbiografiska narrativ i en viss bemärkelse ger utrymme för selektivitet,⁷⁷ men också hur ett självbiografiskt brev kan ses som en arena för individens inre arbete.⁷⁸ Det är viktigt att understryka att skrivkallelsen inte försökte leda respondenterna till en uttalad kyrkokritik. Därför kan kyrkokritiken i brevmaterialet ses som spontan. Hos mina skribenter fanns ett behov av att utifrån ett självbiografiskt grepp sätta ord på sina personliga kyrkokritiska tankar och erfarenheter. Samtidigt är det förstås helt möjligt att individer med positiva erfarenheter har ett mindre behov av att skriva.

SLUTORD

Berättelserna i brevmaterialet har analyserats utifrån såväl kyrkosociologi som väckelserörelseforskningen, men också utifrån ett queerperspektiv som hjälpte med att kasta kritiska blickar på den i breven beskrivna kyrkliga kontexten. Den funktionella idéanalysen var ett användbart redskap för öppnandet av brevmaterialets berättelseinnehåll. Skribenternas erfarenhet av kyrkan har satts i ett större sammanhang, relaterats till tidigare forskning. En ingrediens i brevens värld är den egna upplevda identiteten, en annan en tidpunkt som präglas av märkbara inomkyrkliga motsättningar och meningsskiljaktigheter angående frågor anknutna till homosexualitet och samkönade par. En tredje faktor i sammanhanget är väckelserörelsen.

Den utförda maktanalysen med queera inslag hjälpte med att betrakta materialet utifrån utgångspunkter som bland annat berör makt, språk och minne och olika erfarenheter av marginalisering. Brevmaterialet erbjöd olika negativa bilder på och

känslor av ojämlikhet, konflikt, negativ maktutövning och osynlighet. De kritiska iakttagelserna berörde kyrkans offentliga talesätt, men även mer konkreta erfarenheter (såväl språket som olika mer konkreta praktiker) på församlingsnivån.

Dessa negativa upplevelser hade även konkreta följder: berättelserna i brevmaterialet berör även frågan om medlemskapet i kyrkan. Relationen till kyrkan och kriser i den kan få en icke-heterosexuell att ta avstånd från kyrkan. Förhållandet mellan kyrkan och väckelserörelsen kom fram på flera olika sätt – också i förhållande till kyrkomedlemskapet. Den andliga referensramen i väckelserörelsen kunde både utmynna i kyrkokritik men även förstärka relationen till kyrkan. Vid sidan av dessa inhemska resultat kunde artikelns material anses bekräfta den bild av icke-heterosexuella individernas medlemskap i kristna samfund som har skissats i internationell forskning. Därigenom kan breven ses som

65 Liknande kritik angående kyrkans förhållningssätt till samlevnad, se bl.a. Niemelä 2006, 123; Sorri 2016, 32, 82, 92.

66 Originaltexten på finska: ”Siellä tajutaan, yleensä, elämän realiteettien päälle eikä haaveilla ihmisydestä, joka olisi kyllä kaunista ja hyväntuoksuista, mutta useimmille saavuttamatonta.”

67 Yip 1998, 42; 2000, 138.

68 Originaltexten på finska: ”Yksittäisten ihmisten takia siedän toistaiseksi tätä kirkkoa, ja suurelta osin ne yksittäiset ihmiset löytyvät körttijoukosta.”

69 Salomäki 2010, 17, 209–214; Kejonen 2016, 275–276.

70 Yip 1998, 42–43.

71 Originaltexten på finska: ”Sen sijaan äitini oli vielä lapsuusaikanani tarkka monista asioista. Hän piti musiikin kuuntelua ja tanssimista syntyinä, meillä kotona ei ollut televisiota, emmekä käyneet esimerkiksi teatterissa tai elokuvissa. Kerran ala-asteella äiti päästi minut koulun teatteriretkelle, mutta oli myöhemmin asiasta minulle vihainen.”

72 Ylikangas 2018, 90–92; Kejonen 2014, 228; Salomäki 2010, 367.

73 Frisk & Nilsson & Åkerbäck 2017, 274; Ratinen 2014b, 58.

74 Ilmonen & Juvonen 2014, i–ii.

75 Lindström 2005, 136, 139, 142, 151.

76 Tervo-Niemelä 2018, 91–97.

77 Frisk & Nilsson & Åkerbäck 2017, 274.

78 Ratinen 2014b, 57.

finländska fallberättelser. Materialet i artikeln kan anses utgöra ett finländskt exempel på en kyrkokritik som kan förknippas med HLBQT-identiteten. Sådan kritik kan betraktas som ett exempel på motminne och motdiskurs.

Motminnet och motdiskursen hos skribenterna pekar på ett gap mellan kyrkans nutida inkluderande strävanden gällande HLBQT-människor och olika negativa – och i den kyrkliga diskussionen ofta osynliga – upplevelser på gräsrotsnivån. Insamlingen och analysen av sådant kritiskt material är ett exempel på den konstruktiva och nyskapande insats som religionsforskningen som berör utlevda HLBQT-erfarenheter och även ett grepp som närmar sig en befrielseologi i en HLBQT-kontext har att erbjuda. Samtidigt kan man få nya perspektiv på de bilder av kyrkan och dess väckelserörelser som den tidigare kyrkosociologiska och väckelserörelseforskningen har utvecklat. Dessa discipliner kan samtidigt hjälpa med att koppla de queera perspektiven till bestämda sammanhang.

TD Eetu Kejonen (eetu.kejonen@abo.fi) arbetar som postdoktoral stipendieforskare vid Åbo Akademi. Hans forskning har berört väckelserörelser, speciellt i förhållande till frågor om homosexualitet.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Källor

Erfarenhetsbrev. I författarens besittning.

Litteratur

- Alhanen, Kai (2007). *Käytännöt ja ajattelu Michel Foucault'n filosofiassa*. Diss. Helsinki: Gaudeamus.
- Davie, Grace (2007). Vicarious Religion: A Methodological Challenge. *Everyday Religion: Observing Modern Religious Lives*. Ed. N. T. Ammerman. Oxford: Oxford University Press, 21–35.
- Frisk, Liselotte & Sanja Nilsson & Peter Åkerbäck (2017). Avslutning och slutsatser. L. Frisk & S. Nilsson & P. Åkerbäck, *Guds nya barnbarn: Att växa upp i kontroversiella religiösa grupper*. Stockholm: Dialogos, 272–282.
- Grenholm, Carl-Henric (2006). *Att förstå religion: Metoder för teologisk forskning*. Lund: Studentlitteratur.

- Gårdfeldt, Lars (2005). *Hatar Gud bögar? Teologiska förståelser av homo- bi- och transpersoner: En befrielse-teologisk studie*. Diss. Stockholm: Normal förlag.
- Haikala, Topias (2018). Kirkolliskokous hylkäsi aloitteen samaa sukupuolta olevien kirkkohäistä ja pyysi piispoja yhä ”selvittämään vaihtoehtoja erimielisyyden ratkaisemiseksi”. *Kirkko ja Kaupunki* 18.5.2018. <https://www.kirkkojakaupunki.fi/-/kirkolliskokous-hylkasi-aloitteen-samaa-sukupuolta-olevien-kirkko-haista-ja-pyysi-piispoja-yha-selvittamaan-vaihtoehtoja-erimielisyyden-ratkaisemiseksi> (28.8.2018).
- Hallamaa, Jaana (2007). Seksifetisismiä vai aitoa vuoropuhelua. *Homoseksuaalisuus Raamatussa ja kirkon opetuksessa*. Toim. A. Saarema. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 101. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus, 114–125.
- Hekanaho, Pia Livia (2010). Queer-teorian kummia vaiheita. *Käsikirja sukupuoleen*. Toim. T. Saresma & L.-M. Rossi & T. Juvonen. Tampere: Vastapaino, 144–155.
- Hellqvist, Elina & Auli Vähäkangas (2016). Rekisteröidyn parisuhteen tunnustaminen kirkollisen keskustelun ja asianosaisten näkökulmista. *Teologinen Aikakauskirja* 121(2), 141–155.
- Hintsala, Meri-Anna (2017). *Taivasta varten luotu: Usko ja ruumis vanhoillislestadiolaisuutta koskeissa verkkokeskusteluissa*. Diss. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Hintsala, Meri-Anna & Eetu Kejonen (2016). Vanhoillislestadiolaista HBL-toimijuutta verkkokeskusteluissa. *Kulttuurintutkimus* 33(3–4), 29–41.
- Hovi, Tuija & Ruth Illman & Peik Ingman (2015). Interlacing Identities, Agencies and Resources. *On the Outskirts of “the Church”: Diversities, Fluidities and New Spaces of Religion in Finland*. Ed. P. Nynäs & R. Illman & T. Martikainen. Nordic Studies in Religion and Culture 3. Zürich: LIT, 89–109.
- Huotari, Voitto (1981). *Kirkkomme herätysliikkeet tänään*. Helsinki: Kirjapaja.
- Hurtig, Johnna (2015). Murretuista murtajiksi: Muutoksia vanhoillislestadiolaisten naisten yhteisösuhteissa ja toimijuudessa. *Varjoja naiseudessa*. Toim. E. Virokannas & S. Väyrynen. [Kuopio:] UNIPress 2015, 113–147.
- Ilmonen, Kaisa & Tuula Juvonen (2014). Pervot perinteet ja muistamisen politiikka. *SQS* 8(1–2), i–v. <https://>

- journal.fi/sqs/article/view/49708 (27.9.2018).
- Ingman, Peik (2014). Complicity and Control in Compositions: Queers Overcoming Victimization in Christian Families. *Queering Religion, Religious Queers*. Ed. Y. Taylor & R. Snowdon. Routledge Studies in Religion 38. New York: Routledge, 249–268.
- Järviö, Nina (2012). *Pervo kirkko? Queer-teologia Suomen ja Ruotsin evankelis-luterilaisten kirkkojen homoseksuaalisuutta käsittelevissä lausunnoissa vuosina 1951–2010*. Uskontotieteen pro gradu. Helsinki: Helsingin yliopisto. <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/37153/pervokir.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (28.2.2019).
- Järviö, Nina (2013). Queer-teologian evankelis-luterilainen mahdollisuus. *Naistutkimus* 26(2), 5–16. <http://elektra.helsinki.fi/se/n/0784-3844/26/2/queerteo.pdf> (28.2.2019).
- Järviö, Nina (2017). Kirkko ja tasa-arvoinen avioliittolaki: Tahdon2013-kampanja ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kolme ääntä. *Teologinen Aikakauskirja* 122(3), 210–225.
- Kallatsa, Laura & Jouko Kiiski [2019]. *Vihkiäkö vai ei? Suomen evankelis-luterilaisen kirkon pappien käsitykset samaa sukupuolta olevien oikeudesta kirkolliseen avioliittoon*. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisu 60. [Tampere]: Kirkon tutkimuskeskus. <https://evl.fi/documents/1327140/45386794/Vihki%C3%A4k%C3%B6+vai+ei/0df91547-ea1f-7432-2b27-f78524753c29> (13.5.2019).
- Karkulehto, Sanna (2007). *Kaapista kaanoniin ja takaisin: Johanna Sinisalon, Pirkko Saision ja Helena Sinervon teosten queer-poliittisia luentoja*. Acta Universitatis Ouluensis. B Humaniora 81. Diss. Oulu: Oulun yliopisto.
- Kejonen, Eetu (2014). *Sexualitet i en brytningstid: En etisk analys av två finländska väckelserörelser syn på samhälle, kyrka och homosexualitet åren 1970–2011*. Diss. Åbo: Åbo Akademi.
- Kejonen, Eetu (2016). Herätysliikkeet, kansankirkko ja homoseksuaalisuus: Katsaus yhteisöllisyyteen, ja-kolinjoihin ja haasteisiin. *Erilaisista yhteisöistä elävä kirkko*. Toim. M. Hytönen et al. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 124. [Tampere]: Kirkon tutkimuskeskus, 275–294.
- Kejonen, Eetu (2018). Kirjoituspyyntö: Seksuaalisen suuntautumisen moninaisuus herännäisytyksessä. *Körtti-foorumi* 6.4.2018. <http://foorumi.h-y.fi/index.php?topic=4938.msg215154#msg215154> (12.8.2018).
- Kejonen, Eetu & Teemu Ratinen (2016). ”Elämäni vaikein ristiriita”. Affektit ja vanhoillislestadiolainen homoseksuaalisuus. *SQS* 10(1–2), 1–20. <https://journal.fi/sqs/article/view/63644> (15.10.2018).
- Kekki, Lasse (2003). *From Gay to Queer: Gay Male Identity in Selected Fiction by David Leavitt and in Tony Kushner’s Play Angels in America I–II*. Diss. Bern: Peter Lang.
- Ketola, Kimmo (2008). *Uskonnot Suomessa 2008: Käsi-kirja uskontoihin ja uskonnollistaustaisiin liikkeisiin*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 102. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- Ketola, Kimmo & Maarit Hytönen & Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg & Leena Sorsa (2017). Diskussion. K. Ketola et al. *Luthersk delaktighet: Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland 2012–2015: En undersökning om kyrkan och finländarna*. Kyrkans forskningscentralens publikationer 126. [Tammerfors]: Kyrkans forskningscentral, 251–261. <https://evl.fi/documents/1327140/40900428/Ktk+-+Luthersk+delaktighet/2472be2c-e532-b16b-867c-5dcdbebaa483> (13.5.2019).
- Kettunen, Paavo (2011). *Kätetty ja vaiettu: Suomalainen hengellinen häpeä*. Helsinki: Kirjapaja.
- Kupari, Helena & Salome Tuomaala (2015). Toimijuus ja muutoksen mahdollisuus: Esimerkinä vanhoillislestadiolaisuuden tutkimus. *Uskonnon ja sukupuolen risteyskiä*. Toim. J. Ahonen & E. Vuola. Tietolipas 247. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 161–187.
- Lindström, Susanne (2005). *Kamp om rummet: En studie av heteronormativitet i Svenska kyrkan*. Etnologiska skrifter 35. Diss. Umeå: Institutionen för kultur och medier/Etnologi, Umeå universitet. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:143779/FULLTEXT01.pdf> (10.10.2018).
- Linjakumpu, Aini (2017). Seksuaalisuuden kipupisteitä ääriyhteisöllisissä uskonnollisissa liikkeissä. *Seksuaalisuuden tabut suljetuissa yhteisöissä*. Toim. H. Kiuru & M. Strömberg-Jakka. [Kuopio]: UNIpress, 222–243.
- Loughlin, Gerard (2007). Introduction: The End of Sex. *Queer Theology: Rethinking the Western Body*. Ed. G. Loughlin. Malden, MA: Blackwell, 1–34.
- Merendahti, Petri (2015). Jeesus, maskuliinisuus ja queer. Miestutkimuksen näkökulmia Raamattuun. *Uskon-*

- non ja sukupuolen risteyksiä*. Toim. J. Ahonen & E. Vuola. Tietolipas 247. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 140–160.
- Niemelä, Kati (2006). *Vieraantunut vai pettynyt? Kirkosta eroamisen syyt Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 95. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.
- O'Brien, Jodi (2014). *Outing Religion in LGBT Studies. Queering Religion, Religious Queers*. Eds. Y. Taylor & R. Snowdon. Routledge Studies in Religion 38. New York: Routledge, xi–xxii.
- Piispainkokous (2016). *Piispainkokouksen selonteko avioliittolain muutoksen johdosta*. <https://evl.fi/documents/1327140/9823846/PK+VALMIS+AVIOLIITTOSELONTEKO+2016.pdf/c1bb8df3-7b77-404a-b05a-f5582b219a36> (13.5.2019).
- Pulkkinen, Tuija (1998). *Postmoderni politiikan filosofia*. Diss. Helsinki: Gaudeamus.
- Rantala, Teija (2018). *Beyond Sisters and Mothers: Women's Aspirations within the Conservative Laestadian Movement*. Diss. Helsinki: University of Helsinki.
- Ratinen, Teemu (2014a). *Seksuaalisuutta luova Jumala: Seksuaalisuus, häpeä ja yksilön jumalasuhte kohteensa tuottavan vallan näkökulmasta*. *Teologinen Aikakauskirja* 119(4), 334–349.
- Ratinen, Teemu (2014b). *Torjuttu Jumalan lahja: Yksilön kamppailu häpeällistä seksuaalisuutta vastaan*. Publications of the University of Eastern Finland. Dissertations in Education, Humanities, and Theology 57. Diss. Joensuu: University of Eastern Finland.
- Ratinen, Teemu (2016). *Voiko mies antautua Jumalalle? Maskuliinisuuden kriisi psykologisoituneessa kirkossa*. *Teologinen Aikakauskirja* 121(3), 210–222.
- Salomäki, Hanna (2010). *Herätysliikkeisiin sitoutuminen ja osallistuminen*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 113. Diss. [Tampere]: Kirkon tutkimuskeskus.
- Salomäki, Hanna (2013). *Haastettu kirkko uuden edessä. Haastettu kirkko: Osallisuus, yhteisöllisyys, usko*. Kirkon tutkimuskeskuksen www-julkaisuja 32. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus, 3–9. [http://notes.evl.fi/julkaisut.nsf/67EDED2498F9F0FEC2257E2E0012D52D/\\$FILE/www32korjattu.pdf](http://notes.evl.fi/julkaisut.nsf/67EDED2498F9F0FEC2257E2E0012D52D/$FILE/www32korjattu.pdf) (13.5.2019).
- Salomäki, Hanna (2014). *Herätysliikkeet suomalaisessa mielenmaisemassa. Kristillisyyden elämäntapana: Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran symposiumissa marraskuussa 2013 pidetyt esitelmät*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 280. Toim. J. Salminen. Helsinki: STKS, 26–39.
- Salomäki, Hanna (2017). *Väckelserörelserna i det finländska samhället. De många religionernas och åskådningarnas Finland*. Red. R. Illman & K. Ketola & R. Latvio & J. Sohlberg. Kyrkans forskningscentralens webbpublikationer 51. [Tammerfors]: Kyrkans forskningscentral, 69–80. <https://evl.fi/documents/1327140/45386794/Ktk+-+De+m%C3%A5n ga+religionernas+och+%C3%A5sk%C3%A5dningar nas+Finland/9c138589-c0a6-e6b9-aff4-e35c15fc40c5> (12.6.2019).
- Salomäki, Hanna (2018). *Herätysliikkeet, kirkko ja yhteiskunta. Uskentososiologia*. Toim. K. Ketola & T. Martikainen & T. Taira. Eetos-julkaisuja 20. Turku: Eetos, 221–234.
- Sohlberg, Jussi & Kimmo Ketola (2017). *De religiösa samfundet i Finland. Ketola, Kimmo et al.: Luthersk delaktighet: Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland 2012–2015. En undersökning om kyrkan och finländarna*. Kyrkans forskningscentralens publikationer 126. [Tammerfors]: Kyrkans forskningscentral, 15–47. <https://evl.fi/documents/1327140/40900428/Ktk+-+Luthersk+delaktighet/2472be2c-e532-b16b-867c-5dcdbebaa483> (13.5.2019).
- Sorri, Hannu (2016). *Avioero ja pappi*. Sapere aude 2. Helsinki: Vartija. <https://www.vartija-lehti.fi/wp-content/uploads/2016/05/sorri-avioero-ja-pappi.pdf> (13.2.2019).
- Tervo-Niemelä, Kati (2018). *Kutsumuksen imu ja työn todellisuus: Pappien, teologiain ja kanttoreiden suhde työhön, työhyvinvointiin ja suhtautuminen ajankohtaisiin kysymyksiin Kirkon akateemisten jäsentutkimuksessa 2018*. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 58. [Tampere]: Kirkon tutkimuskeskus. <https://evl.fi/documents/1327140/40900428/Ktk++Kutsumuksen+imu+ja+ty%C3%B6n+todellisuus/508cc23e-d76d-9619-f930-c54bb9b90502> (14.5.2019).
- Tuomi, Jouni & Anneli Sarajärvi (2018). *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. (Uud. laitos). Helsinki: Tammi.
- Utmanad kyrka (2013). *Utmanad kyrka: Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland åren 2008–2011*. Kyrkans forskningscentralens publikationer 117. [Tammerfors]: Kyrkans forskningscentral.
- Vikström, Björn (2017). *Kärlekens mångfald: Sexualite-*

tens, parförhållandets och äktenskapets teologi. Helsingfors: Fontana Media.

- Wallenius-Korkalo, Sandra & Sanna Valkonen (2016). For Ourselves and for Each Other: Politics of Embodied Religious Belonging in the Novel *We Sinners*.” *Temenos* 52(1), 37–60. <https://journal.fi/temenos/issue/view/3629> (21.2.2019).
- Yip, Andrew K. T. (1998). Gay Male Christians’ Perceptions of the Christian Community in Relation to Their Sexuality. *Theology & Sexuality* 8, 40–51.
- Yip, Andrew K. T. (2000). Leaving the Church to Keep My Faith: The Lived Experiences of Non-heterosexual Christians. *Joining and Leaving Religion. Research perspectives.* Eds. L. J. Francis & Y. J. Katz. Leominster: Gracewing, 129–145.
- Yip, Andrew Kam-Tuck & Sarah-Jane Page (2013). *Religious and Sexual Identities: A Multi-faith Exploration of Young Adults.* Farnham: Ashgate.
- Ylikangas, Kimmo (2018). *Pietististä humanistiksi? Olavi Kares herännäisyyden, kirkon ja yhteiskunnan muutoksen keskellä 1945–1974.* Diss. Helsinki: Helsingin yliopisto. <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/236524/PIETISTI.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (21.2.2019).